

ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ ЯК СПОСІБ ТВОРЕННЯ МУЗИЧНИХ ТЕРМІНІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

© Булик-Верхола С., 2008

Статтю присвячено аналізу музичних термінів, утворених способом вторинної номінації, описано процеси метафоризації та метонімізації, що спричинили появу нових музичних назв, охарактеризовано особливість музичної термінології – залучення до музичної терміносистеми української мови народних назв, утворених семантичним способом.

In the paper the musical terms, created by secondary nomination, are analysed. The processed of metaphorisation and metonymisation, which causes new musical appellations appearance, are described. The peculiarity of musical terminology – enabling of Ukrainian folk appellations, created by semantic method, is characterized.

Термінна номінація, тобто «процес найменування спеціальних понять науки і техніки» [1, с. 160], є цілеспрямованим творчим процесом. Утворення термінів відбувається свідомо, з прагненням до чіткої системи. Терміни виникають у професійному середовищі і вживаються лише в термінній функції. «Для створення нового слова можуть бути використані різні мовні засоби, а вибір оптимального способу номінації – складний процес, він визначається об'єктивними і суб'єктивними моментами, зовнішніми і внутрішніми факторами» [1, с. 160, 161].

Метою цього дослідження є аналіз одного із джерел збагачення української музичної термінології – семантичного термінотворення, під час застосування якого відбувається процес вторинної номінації, коли «найменування свідомо переноситься з предмета на предмет, з явища на явище» [2, с. 57]. Отже, вторинна номінація – це «використання вже наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції – функції найменування» [1, с. 161].

Поширеність цього способу в галузі музичної термінології (як і будь-якої іншої) пояснюється тим, що музичних понять значно більше, ніж слів для їх номінації.

Унаслідок творення термінів способом вторинної номінації відбувається не просто збагачення лексем новим семантичним відтінком, а й «навантаження цілком новим лексичним значенням» [3, с. 50], якого до цього часу ця лексема не мала. Слово, яке стало основою для виникнення нового терміна, продовжує функціонувати у своєму попередньому значенні. Трапляються випадки звуження лексичного значення слова, твірного для того чи іншого терміна. Усі ці особливості залежать від специфіки певної галузі людських знань. Завдяки використанню способу вторинної номінації термінологія поповнюється кількісно (функції термінів починають виконувати слова, які раніше не були термінами) та якісно (у зв'язку з детермінологізацією терміни одержують нове значення). Це призводить до появи у мові омонімів та багатозначних слів.

За наявності спільних рис між двома предметами чи явищами використовується спосіб перенесення найменування з одного явища на інше на основі метафори та метонімії.

Метонімічні процеси ґрунтуються на перенесенні назви за часовою і просторовою суміжністю, із процесу на результат, із властивості на кількісний показник, з процесу на предмет, із процесу на властивість, із матеріалу на виріб із цього матеріалу, з родового поняття на видове. Для творення українських музичних термінів використано деякі з зазначених видів метонімічного переосмислення слів.

Перенесення назви з процесу на результат відбулося у творенні термінів *аранжування* (дія або її результат за значенням аранжувати [4, т. 1, с. 57]), *інструментування, оркестрування* (перекладання і виклад музичного твору для оркестру або вокального ансамблю [4, т. 4, с. 35; 4, т. 5, с. 747]).

На основі перенесення з процесу на властивість утворено термін *гучність* – дзвінке звучання, далека чутність і відчуття, створене вухом під час сприйняття звукових хвиль [4, т. 2, с. 201].

Перенесення номінації з родового поняття на видове в музичній термінології спостерігаємо в термінах *веснянка, гумореска, коліскова, коломийка, народна пісня*. Ці найменування називають окремі музичні твори, а також жанри музики.

Метафоричні процеси ґрунтуються на подібності функцій, форми й розміру, якості й ознак, розташуванні частин цілого. Роль метафори полягає в тому, що вона надає термінові яскравій образності, яка дозволяє заглибитись у те чи інше наукове поняття, окреслити контури його семантики. З плином часу ми вже не сприймаємо такі утворення як власне метафоричні. Це зумовлено тривалістю вживання їх у музичній термінології. Найбільша образність та експресивність були притаманні метафорі на початку свого існування, згодом вона втрачала яскравість, тьмяніла. Тому тепер у таких термінах вже не вловлюється метафоричне походження. «Експресивність (виразність, образність, асоціативність) зворотно пропорційна їх часу життя у науково-технічній термінології» [5, с. 14].

Переосмислення загальноновживаних слів за подібністю форми, розміру, розташування частин відбулось у таких термінах: *підставка* – предмет, на який ставлять що-небудь або який підставляють під щось [4, т. 6, с. 506] і деталь струнних музичних інструментів, що має форму вертикальної дерев'яної пластинки, на яку спираються струни [6, с. 76]; *обробка* – надавання чому-небудь потрібного вигляду, доведення до певного стану [4, т. 5, с. 568] і видозміна музичного твору шляхом гармонізації, аранжування або транскрипції [6, с. 71].

Функційна подібність лягла в основу таких термінів музики: *вождь, лад, супутник* та ін.

Слово *вождь* у літературній мові має значення «поводир війська, племені» [4, т. 1, с. 724]. Саме ця функція – бути на чолі чого-небудь, стала основою для метафоричного перенесення, внаслідок якого утворено музичний термін *вождь* зі значенням «тема фуги, що проводиться в головній тональності» [6, с. 21].

Слово *супутник* перенесло одну зі своїх сем («той хто йде, їде разом із кимось»), внаслідок чого утворився новий термін музики зі значенням «імітація теми фуги в квінту або кварту, що проходить у другому голосі» [6, с. 95].

Загальноновживане значення слова *лад* – «стан, коли все робиться, виконується як слід, відповідно до певних вимог, правил; упорядкованість» [4, т. 4, с. 432]. На основі елемента «упорядкованість» відбулося метафоричне перенесення й утворився музичний термін *лад*: «система інтонаційних взаємозв'язків на основі організаційно стійких та нестійких звуків» [6, с. 57].

Зовнішня подібність і функціональне перенесення можуть поєднуватись під час утворення нових термінів, наприклад, загальноновживане значення слова *ключ* – «знаряддя для замикання та відмикання замка, засува» [4, т. 4, с. 192], а в музичній термінології – «знак на початку кожного рядка, за допомогою якого встановлюється висота та назва звука» [4, т. 4, с. 193]. Отже, основою для перенесення є не лише деяка подібність у контурах, а й те, що є основним – здатність відкривати що-небудь: у першому випадку – засува, у другому – нотний стан.

Слово *язичок* є зменшено-пестливим утворенням до *язик* – «рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини» [4, т. 11, с. 631]. Саме рухливість, а також зовнішня подібність і є підставою для метафоричного переосмислення. У музиці термін *язичок* має таке значення: «деталь дерев'яних духових музичних інструментів; деталь язичкових музичних інструментів» [6, с. 113].

В'язка – «зв'язані, скріплені мотузкою або нанизані на неї які-небудь однорідні предмети» [4, т. 1, с. 631] і *в'язка* – «горизонтальна риска, що з'єднує кілька восьмих (шістнадцятих) і вживається замість хвостиків» [6, с. 22]. Підстава для метафоризації – здатність зв'язувати що-небудь, цей графічний знак має деяку зовнішню подібність до предмета, назва якого є загальноновживаним словом.

Отже, на основі метафоричного переосмислення в музичній термінології утворено значну кількість термінів.

Терміносистеми гуманітарних галузей тісно пов'язані з іншими пластами мови, зокрема з народною лексикою. Музична термінологія української мови яскраво ілюструє нерозривний зв'язок діалектної та термінної лексики, адже на периферії музичної терміносистеми перебуває термінна лексика, зокрема назви народних інструментів та їх деталей, назви народних пісень і танців. Більшість таких номінацій поповнила термінний фонд української мови – стала науковими назвами.

Для творення назв народних музичних інструментів широко використовується семантичний спосіб.

Унаслідок метафоричного переосмислення слів за зовнішньою подібністю, а саме за схожістю форми, розміру, розташування частин, утворено значну кількість назв народного музичного інструментарію. Перенесення найменування відбулося у таких тематичних групах: назви істот, найчастіше тварин: *баран*, *коза* (дуда), *бугай* (народний ударний інструмент), *равлик*, *слимак* (завиток у скрипковій головці), *кінь*, *коник* (смичкова колодка, резонаторні отвори у струнних інструментах, підставка для бокових струн у лірі), *жабка* (смичкова колодка), *кобилка* (підставка у струнних інструментах), *кабанчик* (гудзик, до якого прикріплюють струни); назви частин тіла тварин: *ребро* (флейта Пана, най), *ріг*, *ріжок* (народний духовий вівчарський інструмент, деталь у дуді), *серце* (душа, що з'єднує верхню та нижню деки струнних інструментів, ударник, бовкало у дзвоні), *язичок* (тростина, тростяна пластинка у духових інструментах, листівочка у дримбі), *волос* (смичковий волос, кінський хвіст, деталь у бербениці чи бугаї), *перо* (язичок у дримбі), *стегно* (підківка дримби), *зуб* (зрізаний під кутом, поперечний бік у сопілці), *хвости* (пристрій, що тримає приструнник кобзи), *щока* (шемсток – деталь бандури), *язик*, *губа* (деталь в органі); назви предметів побуту та домашнього господарювання: *бербениця* (те саме, що бугай), *барильце* (обруч у бербениці), *решітко*, *решето* (бубон із брязкальцями, інакше тамбурин або баскський бубон), *міх* (те ж, що й дуда, а також одна з деталей дуди), *лавка* (гриф), *віко* (верхня дека, верхняк), *обід*, *облук*, *луби* (обруч чи обичайка у струнних інструментах), *плужок* (приструнник, струнотримач, підгриф), *чп*, *чопик* (денце або пищик у духових інструментах, затичка у дуді), *рама*, *кросенця*, *обід* (підківка дримби), *підпора*, *підкладка* (підставка, кобилка у струнних інструментах), *підлога* (спільна підставка для цівок, дудок у свирілі, кувиці), *цівка* (циліндрична трубка духових інструментів), *місток*, *поріжець*, *клинець* (поріг у струнних інструментах), *дно*, *коряк* (нижня дека, спідняк), *прут*, *дерево*, *биль*, *облук*, *паличка* (смичкова тростина, тятива), *корба* (дерев'яний смичок, ручка у лірі), *валок* (вісь, на якій крутиться смичок ліри), *палички*, *патички* (цимбальні молоточки), *пасма*, *бунти* (цимбальні струни), *рукави* (дві цівки, дудочки у дводенцівці), *тарілки* (ударний музичний інструмент), *тудло* (коробка-резонатор у бандурі), *рубель*, *качалка*, *підкова*, *затула*, *луска*, *ложки*; назви абстрактних понять: *душа* (підставка, яка з'єднує верхню і нижню деки у струнних інструментах).

Для найменування народних музичних інструментів використовують і власні назви, їх переносні значення ґрунтуються на переході власного імені в загальне: *катеринка* (рос. шарманка, від популярної французької пісеньки, яку виконували вуличні музиканти в супроводі цього інструмента – *charmante Catherine*), *варвара* (назва басолі на Бойківщині).

Назви народних пісень, поспівок, співанок, танців, хороводів, ігор посідають особливе місце серед музичних термінів української мови. Цей лексичний шар української мови об'єднуємо в одну групу, адже часто танець, хоровод чи гра дістає назву від пісні й навпаки: пісня – від танцю. Наприклад, *шумка* – «родь пісні веселого характера; родь танца» [7, т. 4, с. 518], *троян* – «вид танцю з притупуванням правою ногою; рід гри» [8, т. 4, с. 578], *санджарівка* – «народна пісня і танець» [8, т. 4, с. 147], *метелиця* – «родь танца, также музыка и пісня кь этому танцу» [7, т. 2, с. 420].

Найбільше найменувань цієї тематичної групи утворено семантичним способом, а саме внаслідок метафоричного переосмислення таких назв (приклади наводимо з книги «Українські народні танці» [9]): птахів, риб і тварин: *голуб-голубочок*, *горлиця*, *журавель*, *перепілка*, *пташка*, *соловейко*, *яструб*; *бичок*, *гусак*, *линець*, *щупак*; *зайньо*, *зайко*, *козлик*, *равлик*; рослин: *барвінок*, *гарбуз*, *горошок*, *гречка*, *льон*, *мак*, *марена*; страв і напоїв: *гречаники*, *каша*, *колобок*, *пиво*; осіб: *бондар*, *воротар*, *вівчар*, *гайдук*, *гуцулка*, *коваль*, *козак*, *король*, *косар*, *лісоруб*, *чабани*, *шевчик*; побутових

предметів: *аркан, виступці* (порівн. у словнику за ред. Б. Грінченка – «родь танца; туфли» [12, т. 1, с. 191], *віз, дудочка, крючок, мітелочка, млинок, подушечка, решето*; явищ природи: *гонивітер, зірочка, метелиця*.

Метонімічне переосмислення слів на основі просторової суміжності відбулося в найменуванні *коло* (хороводний танець, виконавці якого розташовуються ланцюжком у вигляді замкненої або розімкненої кривої; замкнена крива, усі точки якої однаково віддалені від центра [4, т. 4, с. 226]).

Терміни, утворені внаслідок використання наявної в мові назви для позначення наукового поняття, можуть зазнавати змін в окремих граматичних категоріях. Такого гатунку перетворення відбулися в категорії числа деяких термінів: номінації, що утворилися шляхом метафоризації, втратили форму однини. Зокрема терміни *бунти, лави, ложки, палички, рукави, ручки, смуги, тарілки* не мають форми однини, однак у своєму прямому, нетермінному значенні в них наявні форми обох чисел.

Низка музичних термінів, утворених семантичним способом, є назвами із суфіксами оцінки: *головка, жабка, кобилка, коник, місток, молоточок, паличка, поріжок, решітка, чопик, язичок*. Після переходу цих слів із загальноживаних у термінні номінації суфікси стають нейтральними, втрачають демінутивний характер та емоційність.

Отже, термінологія не є замкнутою системою. Вона тісно пов'язана з усім лексичним складом мови. Відбувається постійний обмін словами як між різними термінними системами, так і між термінологією та загальноживаною лексикою. Збагачення української музичної термінології відбувається завдяки широкому використанню в літературній мові діалектних номінацій у термінній функції. Особливістю музичної термінології є залучення народних назв до термінної підсистеми української мови, цей процес відбувався на початковому етапі формування і становлення терміносистеми (народна лексика широко представлена в лексикографічних працях XVI–XIX ст., у проєкті «Словника музичних термінів», у «Музичному словнику» З. Лиська). У радянський період розвитку музичної термінології спостерігаємо тенденцію до уникання діалектних музичних лексем [див. 10]. Спосіб вторинної номінації особливо продуктивний для творення найменувань народного музичного інструментарію різних регіонів України (*коза, ребро, слимак*) та назв народних музичних творів (*гречаники, гуцулка, метелиця*). Ставши термінними назвами, діалектні найменування втрачають образність і експресивність, набувають ознак, властивих термінам.

Внаслідок творення музичних термінів зміною значення слів загальноживаного шару лексики в їхньому семантичному розвитку з'являються закономірності, спільні для різних мов, наприклад, звуження та розширення семантики, зміна обсягу поняття, перенесення назв за різноманітними асоціаціями. Термінне значення, що виникло внаслідок метафоризації чи метонімізації, та основне значення слова можуть співіснувати в мові. Омонімія, що виникла в результаті метафоричного переосмислення слів, не є недоліком, оскільки сфери вживання термінного й основного значень є далекими один від одного.

1. Панько Г., Кочан І., Мацюк Г. *Українське термінознавство: Підручник*. – Львів: Світ, 1994. – 216 с. 2. Булаховский Л. *Введение в языкознание*. – М.: Учпедгиз, 1954. – Ч. II. – 174 с. 3. Ковалик І. *Вчення про словотвір*. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – Вип. 2. – 84 с. 4. *Словник української мови в 11-ти тт.* – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI. 5. Бугулов Е. *Метафорические терминологические структуры в английской физико-математической терминологии* // Структурная и математическая лингвистика. – М., 1980. – Вып. 8. – С. 8–14. 6. Юцевич Ю. *Словник музичних термінів*. – К.: Муз. Україна, 1971. – 142 с. 7. *Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко*. – К., 1907–1909. – Т. I–IV. 8. Яременко В., Сліпушко О. *Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах*. – К.: Аконт, 1998. – Т. IV. 9. *Українські народні танці*. – К.: Наук. думка, 1969. – 616 с. 10. Булик-Верхола С. *Формування і розвиток української музичної термінології* // *Українська термінологія і сучасність: збірн. наук праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко*. – К.: КНЕУ, 2003. – Вип. V. – С. 41–45.